

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОРГАНІЗАЦІЯ ПРОТИДІЇ ЗЛОЧИННОСТІ

В.Д. Пчолкін

доктор юридичних наук, доцент
Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

МЕТОДОЛОГІЯ ПІЗНАННЯ В ТЕОРІЇ ОРД

Розглянуто питання методології юридичної науки та визначено окремі методи, що складають методологічну основу пізнання теорії оперативно-розшукової діяльності і забезпечують їх творче застосування відповідно до цілей наукових досліджень.

Ключові слова: *оперативно-розшукова діяльність, суб'єкт, діалектичний метод, злочинність, результат.*

Рассмотрены вопросы методологии юридической науки и определены отдельные методы, составляющие методологическую основу познания теории оперативно-розыскной деятельности и обеспечивающие их творческое применение в соответствии с целями научных исследований.

Ключевые слова: *оперативно-розыскная деятельность, субъект, диалектический метод, преступность, результат.*

Questions of methodology of jurisprudence are considered and the separate methods making a methodological basis of knowledge of the theory operational-search activity and providing their creative application according to the purposes of scientific researches are determined.

Keywords: *operational-search activity, the subject, a dialectic method, criminality, result.*

Важливу роль у науці та практичній діяльності у боротьбі зі злочинністю відіграють філософські положення про єдність теорії і практики, взаємозв'язок і зумовленість, здатність матерії до відображення, вивчення явищ у розвитку, відповідність й інваріантність, суперечності та ін. У зв'язку з цим останнім часом значно посилюється інтерес дослідників до питань методології теорії

оперативно-розшукової діяльності [1, с. 142].

Методологія науки – це вчення про принципи побудови, форми та способи наукового пізнання. Її визначають як «сукупність прийомів дослідження, що застосовуються в будь-якій науці відповідно до специфіки об'єкта її пізнання. Методологія – це не тільки логіка пізнання, а й сукупність певних методів практичної діяльності. Метод (від грецьк. $\mu\epsilon\tau\omicron\delta\omicron\varsigma$ «шлях, дослідження, теорія, вчення») – спосіб досягнення будь-якої мети, вирішення конкретного завдання [2, с. 13]. Метод розуміється як «прийом або система прийомів, що застосовуються в будь-якій галузі діяльності (науці, виробництві тощо)» [2, с. 617], а також як «підхід до вивчення закономірностей, явищ природи, суспільства та мислення; шлях, спосіб досягнення певних результатів у пізнанні та практиці» [4, с. 795].

У галузі права методологія юридичної науки визначається як «система підходів, методів і способів наукового дослідження, теоретичні засади їх використання при вивченні державно-правових явищ» [5, с. 618]. Основу методології юридичної науки становлять, зокрема: філософсько-світоглядні підходи (матеріалістичний чи ідеалістичний, діалектичний чи метафізичний тощо); загальнонаукові методи, тобто такі, які використовуються в усіх або у більшості наук; спеціальні (галузеві) методи, тобто прийнятні для дослідження предмета якоїсь однієї науки: наприклад, у юриспруденції – з'ясування (тлумачення) юридичних норм, спеціальні прийоми узагальнення юридичної практики [6, с. 132]. У теорії криміналістики під методами маються на увазі способи практичного здійснення чого-небудь, досягнення певних результатів (їх комплекси), спрямовані на збирання, дослідження й оцінку доказів з метою встановлення істини по кримінальній справі [2, с. 269].

Під впливом загальнонаукових висновків теорія оперативно-розшукової діяльності сформувала свою методологічну базу як систему різноманітних методів і методик для збирання, опрацювання й оцінки різних емпіричних даних про досліджуваний об'єкт і теоретичних положень, що їх пояснюють. Іншими словами, теорія оперативно-розшукової діяльності за своєю ґносеологічною, пізнавальною сутністю є складовою загальної теорії права. В її арсеналі, як справедливо відзначає І.П. Козаченко, використовуються: загальний діалектичний метод, загальнонаукові методи пізнання, спеціальні наукові методи дослідження [7, с. 73]. Разом з тим важливою складовою частиною методології пізнання в галузі теорії оперативно-розшукової діяльності виступають: загальні методи наукового пізнання; методи проведення соціологічних досліджень; методи дослідження операцій; системний аналіз та ін.

Методи дослідження оперативно-розшукової діяльності можуть бути класифіковані за різними підставами. Найбільш визнаною є їх

класифікація за трьома рівнями: методи діалектичної та формальної логіки; загальнонаукові методи, що застосовуються в усіх науках і різноманітних галузях суспільної практики; спеціальні (галузеві) методи, що розроблені науковими дисциплінами для вирішення своїх специфічних завдань, або методи інших галузей знань, які модифіковані та пристосовані для вирішення завдань теорії оперативно-розшукової діяльності. Важливо також враховувати роль практичних методів оперативно-розшукової діяльності щодо збору, узагальнення й аналізу емпіричних даних, оцінки ефективності використання для цих цілей спеціальних сил, засобів і заходів, за допомогою яких доповнюються й конкретизуються спеціальні наукові методи. Виділити їх в окрему групу методології наукових досліджень заважає їх виключно практичний, прикладний характер, але врахування цих методів дозволяє підкреслити взаємозв'язок між теорією і практикою оперативно-розшукової діяльності.

Сучасне наукознавство має у своєму розпорядженні значну кількість апробованих методів дослідження соціальних явищ і процесів. Серед них у теорії оперативно-розшукової діяльності, застосовуються такі загальнонаукові і спеціальні методи.

Методологія передбачає діалектичний підхід, використання принципів та категорій діалектичної логіки. Процес пізнання в будь-якій сфері людської діяльності проходить за певними законами матеріалістичної діалектики. Теорія оперативно-розшукової діяльності являє собою різновид діалектичного відображення предметів і явищ матеріального світу у свідомості спеціальних суб'єктів цієї діяльності. Діалектичний метод дозволяє дослідникам підійти до предмета теорії оперативно-розшукової діяльності як до явища об'єктивної дійсності, розкрити сутність явищ і проблем, специфічних для цього виду суспільної практики. Реалізація цього методу в теорії оперативно-розшукової діяльності дає змогу розглядати факти або явища об'єктивної дійсності не ізольовано один від одного, а в їх взаємозв'язку та взаємозумовленості [8, с. 102]. За допомогою діалектичного методу вивчаються злочини і оперативно-розшукові заходи, що застосовуються для боротьби з ними, з урахуванням їх зв'язку, взаємозалежності й інших супутніх факторів.

Особливості оперативно-розшукової діяльності зумовили на ранніх етапах її розвитку використання формально-логічних методів пізнання (аналізу і синтезу, індукції та дедукції, конкретизації й абстрагування, аналогії, версії тощо). Використання цих методів забезпечує правильність мислення за формою й отримання нових знань за сутністю. Комплексне застосування цих методів дозволяє одночасно й паралельно вивчати стійкість різноманітних характеристик цілісності об'єкта й автономності його структурних елементів.

Аналітичний метод – один із поширених способів одержання загальних теоретичних понять, без яких наукове пізнання неможливе. Виявлені за його допомогою стійкі ознаки, характеристики, тенденції та закономірності оперативно-розшукової діяльності не тільки поповнюють теоретичні знання, але й забезпечують розробку науково обґрунтованих рекомендацій з удосконалення оперативно-розшукових заходів боротьби зі злочинністю. За допомогою цього методу досліджується оперативна обстановка, типові способи вчинення конкретних або однотипних злочинів, закономірності застосування оперативно-розшукових засобів їх виявлення і розкриття, кількісні та якісні характеристики негласних джерел інформації органів внутрішніх справ, їх роль у боротьбі зі злочинністю.

Ретельне вивчення окремих сторін об'єкта дослідження спонукає застосування методу абстрагування і порівняння. Використання цих методів дає можливість одержувати різнопланові наукові висновки щодо процесів, пов'язаних з динамікою злочинності, та ін.

Істотних наукових результатів можна досягти за допомогою логічного методу, який ґрунтується на принципах формальної логіки й вивчає форми людського мислення (поняття, судження) з позицій їх логічної побудови. Він застосовується під час розробки понятійного апарату (оперативно-розшукова діяльність, оперативно-розшукова характеристика, оперативні обліки, оперативне розроблення, документування, оперативно-розшукове забезпечення тощо); вчення про систему та структуру правових актів, що регламентують оперативно-розшукову роботу; про структуру завдань, що розв'язуються оперативними підрозділами ОВС під час розкриття злочинів.

Із загальнонаукових методів використовується спостереження, яке означає цілеспрямоване, планомірне і досить тривале сприйняття будь-якого процесу, явища, предмета за його основними типовими ознаками з метою вивчення їх специфічних змін у певних умовах і відшукуванні смислу цих явищ [9, с. 64]. За допомогою спостереження здобувається наукове пояснення і опис тих характерних ознак, що визначають, наприклад, рівень професійної готовності суб'єктів оперативно-розшукової діяльності до вирішення конкретних завдань щодо боротьби зі злочинністю; стан оперативно-розшукових справ та контрольного провадження, а також науково-технічного забезпечення розкриття та розслідування злочинів.

У дослідженнях використовується й метод моделювання. Як метод пізнання він походить від поняття моделі як уявної системи елементів (статичних або динамічних) чи фізично створеної структури, що відтворює найбільш типові сторони, зв'язки, функції предмета дослідження (оригіналу), як ідеальні (уявні), так і матеріальні (фізичні) моделі. З уявним моделюванням мають справу в процесі формування

елементів оперативно-розшукової характеристики злочинів та однорідних їх груп, під час визначення типових оперативно-розшукових ситуацій та розроблення алгоритмів (програм) виявлення і розкриття однотипних злочинів. Як матеріальні моделі використовуються макети, предмети-аналоги, карти-схеми, що замінюють справжні об'єкти, для визначення механізму здійснення злочинів, розміщення оперативно-розшукових сил з метою документування слідів злочинних дій та ін. Комплексний характер моделювання проявляється в практичних заходах, таких як оперативні комбінації й тактичні операції, де реалізуються елементи матеріальних та ідеальних моделей (створення і ведення оперативно-розшукових обліків), а також у розробці інформаційно-пошукових систем оперативно-розшукового призначення під час оперативного обслуговування об'єктів.

Близьким до моделювання є експериментальний метод, що ґрунтується на дослідженні зразків об'єкта. Експериментальний метод застосовується для розробки нових методик використання засобів оперативної техніки, створення інструментальних методів дослідження предметів і документів, що містять сліди злочинних дій.

Широке застосування одержали соціологічні та кримінологічні методи: опитування, анкетування, інтерв'ювання, статистичні, порівняння і узагальнення. Залежно від цілей і об'єктів дослідження зазначені методи застосовуються автономно й комплексно в різних сполученнях. Так, статистичні виміри, вибірки, порівняння й узагальнення використовуються для виявлення тенденцій і закономірностей у розвитку оперативної обстановки на об'єктах і своєчасного реагування на неї оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, а також для формулювання прогнозів на певні періоди часу.

Метод порівняння застосовується для вивчення криміногенних ситуацій і характеру дій оперативних підрозділів з їх нейтралізації, а також для вивчення характеристик особистості правопорушників і конфідентів, що беруть участь в оперативній розробці. Опитування, анкетування та інтерв'ювання оперативних працівників проводиться у випадках, коли неможливо одержати необхідні статистичні характеристики оперативно-розшукових сил, засобів і методів, коли ставиться завдання надати ймовірні оцінки ефективності їх впливу на злочинність, а також для вивчення матеріалів архівних оперативно-розшукових і кримінальних справ.

Говорячи про спеціальні методи, підкреслимо, що залежно від характеру предмета, історії розвитку тієї чи іншої галузі знань, ця група наукових методів може бути розвинена більше (наприклад, у криміналістиці) або менше, як у теорії оперативно-розшукової діяльності. Річ у тому, що становлення теорії оперативно-розшукової діяльності збіглося з періодом активної диференціації наукових знань і

формування методів пізнання, при тому що вибір їх досить великий. Водночас історія її розвитку перебуває на початковому етапі. Отже, спеціальні методи в теорії оперативно-розшукової діяльності ще тільки формуються. Наукові методи цієї групи мають загальнонаукове походження, однак ми відносимо їх до переліку галузевих тільки тому, що вони першими були пристосовані й адаптовані як методи вирішення оперативно-розшукових задач боротьби зі злочинністю на практиці й лише згодом стали використовуватися як методи пізнання теорії оперативно-розшукової діяльності. На сучасному етапі розвитку теорії оперативно-розшукової діяльності до галузевих можна обґрунтовано віднести особистісний, економіко-правовий і метод аналітичної розвідки.

Особистісний метод забезпечує цілеспрямоване дослідження закономірностей поведінки, вчинків конкретних осіб під час учинення злочинів, а також виконання функціональних обов'язків суб'єктами правозастосування залежно від якісних характеристик. Оперативно-розшукова діяльність належить до персоніфікованого виду соціальної практики, тому запозичила цей метод із державно-правової науки й спочатку сформулювала його як організаційний принцип вирішення практичних завдань боротьби зі злочинністю. Базуючись пізніше на висновках юридичної науки про те, що методологічна роль особистісного підходу може сприяти не тільки вирішенню традиційних проблем законності, але й розробці нових проблем, пов'язаних із виконанням функціональних обов'язків, їх якісним станом, теорія оперативно-розшукової діяльності обґрунтувала його комплексне використання для вирішення практичних оперативно-розшукових завдань, а також як спеціального наукового методу. Даний метод у першу чергу ототожнюється з необхідністю мати комплексне уявлення про особистість тих громадян, з якими суб'єкти оперативно-розшукової діяльності вступають у будь-які взаємовідносини. До цієї категорії можуть бути віднесені особи, що підозрюються у вчиненні злочинів, громадяни, які обізнані з протиправною діяльністю або бажають сприяти в боротьбі зі злочинністю тощо. Маючи потенційні можливості для виконання функцій загальнонаукового методу пізнання, особистісний метод поки що залишається спеціальним методом теорії оперативно-розшукової діяльності. За його допомогою успішно вирішуються проблеми збирання, інтерпретації та оцінки емпіричного матеріалу за всіма розділами предмета теорії оперативно-розшукової діяльності. Комплексний характер особистісного методу сприяє науковому опрацюванню таких проблем теорії оперативно-розшукової діяльності, як виявлення закономірностей впливу суб'єктів оперативно-розшукової діяльності на своєчасність і адекватність реагування на оперативну обстановку, застосування оперативно-

розшукових засобів і методів розкриття злочинів; оптимальне використання оперативно-розшукової інформації в боротьбі зі злочинністю; правові та соціальні заходи захисту суб'єктів; межі допустимості професійного ризику; здійснення тактичних операцій і оперативних комбінацій в екстремальних ситуаціях і т. ін.

Економіко-правовий метод у теорії оперативно-розшукової діяльності сформувався під впливом інтеграції загальнонаукових методів економічного і правового аналізу для вирішення завдань охорони власності від злочинних посягань на неї. Оперативно-розшуковою практикою він був сприйнятий як комплексний і ефективний метод виявлення і розкриття латентних злочинів економічної спрямованості [10, с. 79]. Інтегрований на основі теорії економічного та правового аналізу, він набув комплексної економіко-правової спрямованості, що забезпечує методологічну функцію вирішення завдань боротьби зі злочинністю. Узагальнивши досвід застосування економіко-правового аналізу в боротьбі зі злочинами, теорія оперативно-розшукової діяльності обґрунтувала його методологічну роль не тільки у вирішенні практичних завдань, але також і як спеціального методу дослідження проблем теорії оперативно-розшукової діяльності. Шляхом пізнання взаємозв'язків економічного та правового характеру при дослідженні механізму вчинення злочинів теорія оперативно-розшукової діяльності має можливість розширити наукову аргументацію всіх структурних розділів її предмета, особливо таких окремих теорій, як учення про пізнавальну, дієву й організаційну сторону оперативно-розшукової діяльності; теорію оперативного обслуговування і документування дій розроблюваних. Економіко-правовий метод сприяє науковому обґрунтуванню концептуальних положень нового розділу теорії оперативно-розшукової діяльності – оперативно-розшукової методики – і безпосередній розробці типових методик з виявлення і розкриття злочинів.

Така система методів складає ту методологічну основу пізнання в теорії оперативно-розшукової діяльності, яка забезпечує їх творче застосування відповідно до цілей наукових досліджень. Таким чином, як очевидно зі змісту, методика досліджень, що базується на загальнонаукових та практичних методах оперативно-розшукової діяльності, є необхідною складовою методології пізнання конкретних оперативно-розшукових проблем.

Бібліографічні посилання

1. Бараненко Б.І. Сучасні методологічні проблеми теорії та практики ОРД // Вісник Луган. ін.-ту внутр. справ МВС України. – 2002. – № 4. – С. 142–152.
2. Криміналістика: Підруч. / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель та ін.; За ред. проф. В.Ю. Шепітька. – 4-е вид., перероб. і доп. – Х., 2008.
3. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. / Уклад. В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К., 1999. – Т. 1.
4. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М., 1985.

5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 6.

6. *Иценко А.В.* Теоретичні проблеми криміналістики в дисертаційних дослідженнях в Україні // Вісник Хмельниц. ін-ту регіон. управ. та права: Наук. часопис. – 2003. – № 2. – С. 130-140.

7. *Козаченко І.П.* Основні напрямки теоретичних та практичних досліджень в оперативно-розшуковій діяльності // Вісник Одеськ. ін-ту внутр. справ. – 2000. – № 4. – С. 73-78.

8. Теория оперативно-розыскной деятельности: Учеб. / Под ред. К.К. Горяинова, В.С. Овчинского, Г.К. Синилова. – М., 2006.

9. *Діденко С.В.* Окремі аспекти використання загальнонаукових методів у розвитку теорії ОРД // Шляхи розвитку оперативно-розшукової діяльності в сучасних умовах: Матер. наук.-практ. конф. – Х., 2008. – С. 64-67.

10. *Бандурка А.М., Червяков И.М., Посылкина О.В.* Финансово-экономический анализ: Учеб. – Х., 1998.

Надійшла до редакції 19.04.2011